

JEAN BOUVIER

A XIX. századi franciaországi kapitalista profitra vonatkozó adatgyűjtés problémái és eredményei¹

A jövedelemfajták közül legkevésbé a kapitalista jövedelmet, a *profitot* ismerjük. Nagy hiányossága ez a gazdaság- és társadalomkutatásnak. A profit *kvantitatív* ismerete nélkül igen nehéz például a *pauperizáció* problémája által felvetett kérdések helyes tárgyalása, s ugyanilyen nehéz a *gazdasági növekedés* tárgyalása is a profit *mozgásának* ismerete nélkül. Különbösen is téves dolog gazdaságtörténettel foglalkozni a kapitalista rendszer mozgatóereje, a profit figyelembevételével. 1873 júniusában a *Crédit Lyonnais* igazgatója ezeket a — kapitalista országokban ma is időszerű — sorokat írta egyik kollegájának: „A profitszerzés számunkra parancsoló kötelezettség. Elkerülhetetlen törvény, hogy tőlünk hozadékának teljes hasznát kisajtoljuk”.

Franciaországban eddig még nem folyt semmilyen történeti adatgyűjtés a profitra, azaz a *hosszú időtartamra* vonatkozóan és semmilyen kutatás nem foglalkozott a profittal az egyes cégek *számvitelének* szintjén. Az elmúlt években egy ilyen jellegű kutatást vezettem kollegáim, *François Furet* (Sorbonne, École Pratique des Hautes Études 6. szekció) és *Marcel Gillet* (Lille, Bölcsészkar) közreműködésével. Kutatásaink egy 1965 októberében megjelent munka kiadásához vezettek; ennek főbb eredményeiről kívánok most beszámolni Önöknek.²

Ez a kutatómunka tulajdonképpen a profit objektív és statisztikai tanulmányozásának *kezdetét* jelenti, tárgya tehát eleinte elég korlátozott és módszerei is bírálhatók.

A kutatás tárgya kettős. Először is meg kell *ragadni* a profitot a nagy cégek számvitelére vonatkozóan fellelhető dokumentáció segítségével. Franciaországban ugyanis kötelesek a részvénytársaságok évenként közölni *mérlegüket* és *nyereség-veszteségszámlájuk* kivonatát. — A profit megragadása után követnünk kell *fejlődésének* útját. Feladatunk nem rövid (ciklikus) fluktuációinak, hanem *hosszú, több évtizedes mozgásainak* kutatása és annak összevetése az árak, a termelt mennyiségek, a termelékenység, az üzleti forgalom, a kamatláb alakulásával a vizsgált szektorban.

E célból 46 monopolista típusú társaságot választottunk ki a XIX. századi kapitalista fejlődés három fő szektorából: 21 *szénipari* céget (Nord-Pas-de-Calais, Francia Középhegység), 14 *vasipari* céget, 11 nagy *bankot*. A cégek vizsgálata alapításuktól 1914-ig terjedt. A források kétféle típusa áll rendelkezésünkre: 1. A *széniparra* vonatkozóan felhasználtuk az *Állami Levéltár* figyelemre-

¹ Jean Bouvier francia marxista gazdaságtörténésznek, a lille-i egyetem professzorának az MTA Történettudományi Intézetében 1965 decemberben tartott előadása.

² J. Bouvier, F. Furet, M. Gillet: Le mouvement du profit en France au 19e siècle (A profit alakulása a 19. században Franciaországban) Mouton, 1965. 465 l.

méltó F 14. sorozatát, mely az 1810-es bányatörvény által előírt kötelmek keretében 1810-től folyamatos felvilágosítást nyújt a termelés, az árak, a bérek, a profit stb. kérdésében, cégenként. 2. A *vasipari társaságokra* és a *bankokra* vonatkozóan meg kellett elégednünk az egyes cégek részvényeseinek évi gyűlése alkalmából kiadott iratokkal. Egyetlen bankot, a Crédit Lyonnais-t tanulmányozhattuk csak 1863-tól 1914-ig, *belső*, nem publikált — egyébként igen részletes — számvitelének felhasználása segítségével. A vasiparra és a többi bankra vonatkozó adatgyűjtés 1850-től, cégenként változó időponttal kezdődik.

Az alkalmazott *módszerek* két feladat elé állítanak bennünket: az egyik a *profit megragadása*, a másik az *adatok statisztikai feldolgozása*. A második feladat könnyebben megoldható. A profit *évről évre* készült görbéinek megrajzolásával párhuzamosan megrajzoltuk a 9 éves *mozgó átlagok* számítása révén nyert görbéket. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy a rövid ciklusokat kiküszöbölve elég világosan kiemeljük a hosszú időtartamra vonatkozó mozgásokat, azaz a profitfejlődés nagy fázisainak tendenciáit.

Sokkal kényesebb probléma a profit megragadása. Az *értéktöbblet* felmérése akkor is kényes munka volna, ha rendelkezésünkre állna a cégek belső számvitele. Többnyire meg kell elégednünk a közölt mérlegekkel és a nyereség-vesztégszámlák kivonatával. Ezek a költségvetési év tiszta hasznát adják meg, a felszerelés *amortizációjának* levonása után. *Amennyire lehetett*, túlméntünk ezen a tiszta nyereségen, s igyekeztünk rekonstruálni az ún. „eredeti” profitot, hozzáadva a nyereséghez a mérleg passzívái közt szereplő *amortizációt* és az *új munkákat*, azaz a költségvetési év folyamán történt *beruházásokat*. Sajnos, erre a jelentős tételre, a beruházásra vonatkozóan csak igen töredékes adatok álltak rendelkezésünkre. Az általunk kimutatott profit-összegek tehát valószínűleg nem felelnek meg a valóságnak, minket azonban nem annyira a profit tényleges szintje, mint inkább *e szint mozgása* érdekel.

Munkánkban minden számot megadtunk, amellyel dolgozunk volt, így 175 oldalt tesznek ki a közölt *statisztikai táblázatok*. 52 táblán viszont a tanulmányozni kívánt jelenségek *grafikonná* alakított adatai szerepelnek. A grafikonok *logaritmikus skálán* készültek, mivel a profit és változói nagy fluktuációinak irányával egyidőben azok átlagsbességét, azaz a profit *emelkedésének és csökkenésének rátáját* is kutattuk.

Az utolsó módszertani kérdés a *profitráta* kiszámításával kapcsolatos. Ez a vasipari cégek és a bankok esetében — ha volt rá lehetőség — a profit tömegének a *befizetett alaptőke* mérlegben megadott összegéhez való viszonyításával történt.

A következőkben bemutatom az adatgyűjtés főbb eredményeit: egyrészt a profit, másrészt a profitot kísérő változók (ár, termelés stb.) alakulását.

A társaságok nyereségei közvetlenül a háború előtti években (1914) a XIX. századhoz *viszonyítva rekord-szintet* értek el. Már 1850 óta emelkedőben voltak; *növekedésük egészének aránya* szektorok és cégek szerint igen változó, de mindig nagyon jelentős; a *széniparban* 10—50-szeresére, a *vasiparban* 2—30-szorosára és a *bankoknál* 2.5—60-szorosára nőttek.

De a profitnak ez a *növekedő trendje* nem volt sem rendszeres, sem folyamatos. A XIX. század közepétől 1914-ig a profit több, egyenként két-három évtizedes hullámmozgást, hosszabb periódusú mozgást ért meg. Tulajdonképpen *három*

főbb fázison ment át. Az első, erős fellendülést mutató szakasz vége 1873—1884 közé esik — mert a cégek közt természetesen fennáll néhány évnvi időbeli eltolódás —; a második szakasz rövidebb, és cégenként változó időpontban, az 1886—1898 közötti években ér véget; ez a profit növekedésének lelassulását, stagnálását vagy gyakran abszolút csökkenését mutatja. A harmadik szakaszban végül — a XIX. század végétől az első világháborúig — visszatér az első időszak lendülete, dinamizmusa és eltünteti a második szakasz negatív eredményeit. 1914 előestéjén a szénipari, vasipari, bankügyleti nyereségek valóban rekord-magaságot érnek el.

Példák:

A *Châtillon-Commentry*-i Vasgyár nyeresége 1863-ban 1,4 millió frank, 1873-ban 6,3 millió, 1888-ban 0,261 millió, 1913-ban 15,2 millió.

A *Párizsi Leszámítoló Bank* nyeresége 1849-ben 0,290 millió frank, 1881-ben 9,2 millió, 1892-ben 3 millió, 1913-ban 18,8 millió.

Az *Aniche*-i *bánya* nyeresége 1855-ben 1,2 millió frank, 1873-ban 5,4 millió, 1913-ban 14,4 millió.

A profit első, emelkedő szakasza teljesen érthető: alacsony szintről indulva, kezdetben minden cég fejlődik egy ideig. Problémát jelent viszont a század utolsó negyedében mutatkozó stagnálás és az 1914 előtti 15—25 év igen erős fellendülése.

A *profitrátával* kapcsolatban a következők figyelhetők meg: 1. A *vasiparban* a profitráta alakulása *párhuzamos* a profit-tömeg alakulásával, azaz a háború előtti években a profitráta emelkedő irányú. *Châtillon-Commentry*-ben például 20% és 75% között mozog ebben az időszakban. 2. A *bankoknál* érdekes jelenségre kell felhívni a figyelmet: a profitráta a *finanszírozó bankoknál*, az ún. *banques d'affaires-nél* (például a *Banque de Paris et des Pays Bas-nál*) végigmegy a három fázison, a *letéti bankoknál* (például a *Crédit Lyonnais-nál*) a profitráta, bár a *harmadik fázisban*, 1914 előtt, *emelkedő* irányú, nem éri el az 1870-es évek, az első fázis színvonalát. Így a *Crédit Lyonnais* profitrátája 1874-ben 54% volt, 1913-ban csak 16%.

A *letéti bankok* e sajátosságának két oka van: 1. A XX század elején igen erősen megemelték *befizetett alaptőkéjüket*. 2. Az ügyletek zömét alkotó rövidlejáratú kölcsönök kamatlába (különösen a *leszámítolási kamatláb*) 1898 és 1913 között alacsonyabb volt, mint az 1850—1870-es években: 5—8% helyett 2—4%.

De mivel magyarázható a három nagy szakasz a *profit-tömegnél*? A *bankok* esetében könnyen felismerhető a mechanizmus: a nyereség részben a *lebonyolított ügyletek tömegével, volumenével*, másrészt a kamatlábakkal, a különböző ügyletek hozadékával együtt fejlődik. Már pedig 1875—95-ben a bankügyletek az esetek többségében lelassulnak, a kamatlábak csökkennek. Ezzel szemben 1895-től a háborúig igen gyorsan nő az ügyletek volumene és a rövidlejáratú műveletek kamatlába emelkedik. A *Banque de France* leszámítolási kamatlába például 1896—98-ban 2%, 1913-ban 4%, 1914-ben pedig 4,5%. Azóta alkalmam volt levéltári anyagok alapján egy speciális bank, a *Crédit Lyonnais* profitjának 1863 és 1914 közötti összetételét tanulmányozni. A vizsgálat kiemeli az *értékpapír* — különösen a *külföldi értékpapír* — *eladási ügyletek* volumenének jelentős szerepét a profit alakulásában. Az 1896—1914 közötti tőkekivitelről és profitjáról így nyert kép értékes felvilágosítást nyújt a XX. század eleji francia imperializmusról.

Ipari téren a helyzet sokkal bonyolultabb. A profit-tömegre (a széniparban és a vasiparban) különösen három *változó* van nagy befolyással: a *termelés* színvonalá, az *árak* színvonalá és a *munka termelékenységének* alakulása.

A *vasipari* cégekre vonatkozólag a dokumentáció, sajnos, nem tette lehetővé a *termelékenység* vizsgálatát. Anyaggyűjtésünknel tehát az árak és a *termelés* játékának analízise részesült előnyben. 1913-ban a vasipari termékek ára határozottan *alacsonyabb*, mint 1850-ben; ez az árcsökkenés csak a technikai fejlődés, a megnőtt termelékenység eredménye lehet. De ezen az alapvető mozgáson belül három másik is kirajzolódik: a *vasipari* árak gyors, de igen rövid *emelkedése* 1850—1855 között; 1856-tól 1887-ig hosszú, de 1873-tól erősen gyorsuló *bessz*; 1887-től egész 1913-ig az árak *újraemelkedése* — az acélárak kivételével, melyek 1885-től 1900-ig emelkedtek, majd a háborúig újra süllyedni kezdtek.

A *vasipari termelésre* vonatkozóan nem rendelkezünk az összes cégek adataival. Csak az országos adatokból tudunk következtetni. De nagyon valószínű, hogy a nyersvas és az acél országos termelési iránya a nagy vasipari társaságokét tükrözi. A vasipari termelés a XIX. század közepétől 1914-ig időszaki válságok által alig megszakított, jelentős emelkedést mutat; globális növekedése 10—12-szeres. Teljes joggal állíthatjuk, hogy a *profit globális emelkedése* 1850 és 1913 között a *termelésnek ezzel az irányzatával magyarázható*. Az árcsökkenésnek a profitra gyakorolt hatását *végeredményben semlegesíti* a termelt — tehát nagyjából az eladott — mennyiségek növekedése. Tekintettel a termelt mennyiségek jelentős növekedésére, az 1914-i háborút megelőző 15—25 év alatt az acélárak csökkenése nem akadályozza meg a profit és a haszonkulcs növekedését a vasiparban. De 1873 és 1887 között elég jelentős volt a vasipari árak csökkenése ahhoz, hogy maga után vonja a nyereségek csökkenését is.

A *köszénbányák esetében*, hála a *Statistique de l'Industrie minière* (A bányáipar statisztikája) című, évenként megjelenő kiadványnak, rendelkezésünkre állt egy várjár napi termelőképességének becslése. Marcel Gillet behatóan tanulmányozta a profit, a termelt mennyiségek, a szénárak és a termelékenység összetevett alakulását a *Nord-Pas-de-Calais*-i köszénbányákra vonatkozóan. Megállapítja, hogy a *vasipartól eltérően* a XIX. századi szénárak *nem csökkentek*; sőt 1853-tól 1913-ig inkább emelkedtek, tonnánként 10 frankról 17 frankra. Ez a szénkitermelés technikai fejlődésének gyengeségét bizonyítja. De azért a szénárak 1873 és 1896 között igen jelentős csökkenési szakaszon is átestek (tonnánként 18 frankról 9,70 frankra). Ez a csökkenés *lelassította* a profit növekedését. Maga a *termelés* gyorsan nőtt: Nord-Pas-de-Calais-ban 1850 és 1913 között 12-szeresére. A végeredmény nyilvánvaló: 1850 és 1913 között a termelés és az árak nőttek, tehát észrevehetően nőtt a profit is. Ezen a globális eredményen kívül azt is észlelhetjük, hogy — hála a termelés gyors fejlődésének — a N. P. C. vállalatainak profitja a növekedési ráta némi *mérséklődése* mellett még a *szénárak csökkenésének idején* (1873—1896) is tovább emelkedett. A XIX. században a *termelés tartós növekedési tendenciája fontos szerepet játszott az ipari profit dinamikájában*. Kitűnik azért, hogy az áraknak is látható hatásuk van a profitra, de főleg a *rövid szakaszok alatt*, mikor hirtelen áringadozások észlelhetők. A cégek 1873. évi, igen magas nyereségei is javarészt az azévi rendkívüli áremelkedésnek köszönhetőek.

Mi volt a helyzet a *termelékenységgel* a szénbányászatban? Gyöngén és lassan ugyan, de fejlődött 1850 és 1913 között. Ez a mozgás hozzájárult annak a negatív hatásnak a kiegyenlítéséhez, melyet a bányászok bércinek emelkedése a profitra gyakorolt. Másrészt a termelékenység is különböző *fázisokon* ment át.

A szénárak *növekedése* idején (például 1896-tól 1914-ig) a termelékenység eléri emelkedése tetőpontját, sőt csökkenő irányt mutat. Az *árcsökkenés* alatt (1874—1896) a termelékenység nő. Ez a mechanizmus a vájárnak járó *akkordbér* azaz a kitermelt mennyiség egységéért (egy csille szénért) fizetett ár fejlődésének eredménye. A vállalkozó *csökkenti* az akkordbért, ha a szén piaci ára csökken, a bányász tehát kénytelen munkája intenzitását növelni, s a napi termelés emelkedik. Az 1870—75-ös évek 540 kilója 1890—95-ben 815-re nő; 1910—13-ban, a szénárak egy emelkedő periódusa után érezhetően alacsonyabbá válik (735 kg). Ha ugyanis a szén piaci ára emelkedik, a vállalkozó a bányászok követelésére emeli az akkordbért, s a munkás erőfeszítése csökken. Tehát nem a *technikai fejlődéssel*, hanem a munka intenzitás-változásával magyarázható a szénbányák termelékenységének *alakulása*. Megjegyzendő, hogy 1910—11-ig a bányász *tényleges* munkanapja változatlanul kb. 10 órás volt.

A profit alakulásán tehát *egyformán* megérezni a *hosszú szakaszok* szerint változó hatásokat (az árak irányának, a pénz kamatlábának, a termelés volumenének, a munka termelékenységének hatását) és a *közepes vagy rövid szakaszban* szerepet játszó tényezőket, különösen az árak ciklikus alakulásait. A profit érzékeny területe a kapitalista gazdaságnak. Mindent összevetve igen *hajlékony*: ciklikusan ismétlődő tetőpontokon és mélypontokon halad át, de a hosszú szakaszok nagyobb hullámai is magukkal ragadják; ezek hatása *határozottan érezhető mind a profit, mind az árak szintjén*. Ezek a szakaszok az ún. Kondratyev-mozgásra emlékeztetnek. A *termelés* és a lebonyolított ügyletek *volumene* ezzel szemben sokkal *merevebb*, s csak a tartós (szekuláris) növekedés nagyobb tendenciái vannak rá hatással. A kapitalista profitnak, a kutatás tárgyát képező monopolisztikus cégek profitjának szintjét végső soron a termelésnek ez a mozgása viszi előre. A XIX. századi profit végül is győzedelmeskedik minden hátráltató befolyáson, az árak és a kamatláb csökkenésén, a bérek névleges emelkedésén és a sztrájkmozgalmon. 1914 előestéjén a profit már döntő gazdasági kategória. *Megállapíthatjuk, hogy az 1914-es háború a francia kapitalizmust — és a többi országok kapitalizmusát — egy expanziós hosszú fázis kellős közepén érte, 15—20 éves jelentős fejlődés után.*

Tanulmányunkban tehát csak regisztráltuk a *profit fejlődési tendenciáit*. Erre a tanulmányra szükség volt, mivel eddig nem készítette el senki. A statisztikai analízisen keresztül *tényekkel* erősíti meg az ún. Kondratyev-mozgásra emlékeztető mozgások létezését. Nem hiszem, hogy ez a megállapítás ellentmond a marxista analízis másutt használt módszereinek és következtetéseinek. El kell ismernünk, hogy a *strukturális* jelenségek mellett a *konjunkturális* jelenségek is jelentőséggel bírnak a XIX. század kapitalizmusának történetében. *Csakúgy, mint a többi országok kapitalizmusa*, és ugyanakkor, mint azok, a francia kapitalizmus is átesett *időbeli* változások (ciklikus válságok) mellett *klimatikus* változásokon (hosszú periódusú mozgásokon) is.

De felmerül két fontos kérdés: 1. *Hogy történt a profit szétoztása?* Kit illett meg? Hogyan viselkedtek az eredeti profit-tömegben belül a részvényesek *osztalékai*, az igazgatósági tagok tantiémjei, a beruházások és az önfínanszírozás? *Hogy viselkedett a munkabér?*

Az utóbbi kérdésekkel kapcsolatban — melyek felvetik a burzsoázia és a proletariátus társadalmi viszonyának hatalmas problémáit — egy egyszerű példát szeretnék felhozni.

Egy 1855-ben alapított szénipari társaság, a *Compagnie des Mines de la Loire* (Francia Közép-hegység) levéltára alapján tanulmányozhatjuk az eredeti profit (vállalati profit), a *bányász napi bére*, a részvényenkénti osztalék, a *földfelszín tulajdonosának fizetett járadék* tömegének nagy fázisait és kiszámíthatjuk nagy fázisok szerinti növekedésük mértékét is. Újra találkozunk a különböző jövedelmek emelkedő mozgásával (1855—1873), majd a visszaesés és stagnálás fázisával (1873—1890/95), végül az újabb emelkedéssel (1890/95—1913). De az 1855 és 1913. évek összehasonlításakor mutatkozó végeredmény igen érdekes: az említett idő alatt a *vállalkozás* eredeti profitja 302⁰/₀-kal nőtt, tehát negyedszeresedett. A *bányász napi bére* csak 78⁰/₀-kal, azaz kezdőszintje háromnegyedeivel emelkedett. Ami a *részvényenkénti osztalékot* illeti, az 1855 és 1913 közt 20⁰/₀-kal csökkent. Ebben nincs semmi rendkívüli. Egyszerűen csak azt jelenti, hogy egy cég *osztaléka* a vállalat profitjához képes *szűkös*. Az önfinanszírozás, azaz az újrabefektetés ezzel szemben mindig *jelentős*. Ez a *tőkefelhalmozás* alapja. Érdekes megállapítani végül, hogy a viszonylag leggyorsabban növekvő jövedelem 1855 és 1913 között az a járadék, melyet a szénipari társaság a *földfelszín* tulajdonosának tartozott fizetni.

Példa a jövedelmek fejlődésére a *Compagnie des Mines de la Loire* adatai alapján: 1885/1913

A fázisok kez- rőpontja	Eredeti profit v. vállalati profit	Névtelen napi átlagbér (1 főre eső napi)	Részvényenkénti osztalék	Altalaj utáni* szolgáltatás
1855	1 millió fr.	3,06 fr.	10 fr.	0,156 (1857) millió fr.
1873	3,179 „	4,17 (1875)	22	0,309
1895	0,508 „	4,64 (1890)	0 (1896)	0,140 (1889)
1913	4,020	5,46	8	0,764

A növekedés (+) vagy csökkenés (–) százaléka az egyes hosszú fázisokon belül:

1855—1873	+218 ⁰ / ₀	+37 ⁰ / ₀	+120 ⁰ / ₀	+98 ⁰ / ₀
1873—1895	–84 ⁰ / ₀	+11,2 ⁰ / ₀	–100 ⁰ / ₀	–54,7 ⁰ / ₀
1895—1913	+691 ⁰ / ₀	+17,6 ⁰ / ₀	0 ⁰ / ₀ kiszámíthatatlan	+432 ⁰ / ₀

A növekedés vagy csökkenés mérlege:

1855—1913	+302 ⁰ / ₀	+78 ⁰ / ₀	–20 ⁰ / ₀	+378 ⁰ / ₀
-----------	----------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	----------------------------------

*A felszíni tulajdonosnak kifizetve.